

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.22.644

Кол жазма укугунда
УДК: 81.371(575.2)(043.3)

МАКСУТОВА АЙЗАДА АСАНБЕКОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ӨЛҮМГӨ ЖАНА КӨҢҮЛ
АЙТУУГА БАЙЛАНЫШТУУ ТЕРГӨӨЛӨР**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич**
филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, Эл аралык Кувейт университетинин журналистика жана социалдык-гуманитардык дисциплиналар кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Абдыкеримова Аида Эсенгуловна**
филология илимдеринин доктору, доцент, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Турганбаев Нурмамат Орозович
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин деканы

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин филология бөлүмү (720044, Бишкек шаары, Жал кичи району, Тыналиев көчөсү, 30-43).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 16-июнунда саат 10:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9tu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 15-майында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Каратаева С. К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Адамзаттын адамдык нукура маданиятынын жаралып калыптанышы табу (тыюу салуу – тергөө) менен тикеден-тике байланыштуу экендигин эске алсак, өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрү дүйнөдөгү тилдердин, анын ичинде кыргыз тилинин да, байыркы катмарын түзөрү эч бир шек туудурбайт. Ал эми ар бир эл дүйнө таанымы менен дүйнө көз карашы, жашоо ыңгайы, үрп-адаты, салт-санаасы ж.б. жактарынан бири-биринен айырмаланбай койбойт, андыктан тергөө сөздөрүн чылгый улуттук кубулуш катары кароо абзел. Бул жагынан алганда, кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрү кыргыз элинин коомдук аң-сезимин чагылдырган кубулуш катары узак тарыхый жолду басып келди.

Тактап айтканда, эскирип, колдонуудан чыгып калса, айрымдары өтө сейрек урунула баштады. Мындай сөздөрдү жандуу кептен, ар түрдүү көркөм булактардан издеп таап, алардын маанилерин чечмелеп берүүнү, элибиздин тарыхы, үрп-адаты, дүйнө көз карашы ж.б. менен байланышын аныктоону учурдун өзү талап кылып отурат. Бул аркылуу биз элибиздин басып өткөн жолун, колдонулуп келген үрп-адаттарын, дүйнө тааным өзгөчөлүгүн, көркөм ой жүгүртүү тарыхын караштырган болобуз. Демек, тергөө сөздөрүнүн эл таанууда, этнологияда да өзүнүн татыктуу орду бар экендигин танууга болбойт.

Тергөө сөздөрү кеп ишмердүүлүгүнүн бир салаасы болгон кеп маданияты менен өтө тыгыз байланышта экендиги атайын далилдеп отурушту деле талап кылбайт. Адамдар тарабынан өтө оор кабыл алынып, жүрөгүн ооруткан, же кыжырын келтирип, абалды курчутуп жиберүүгө жеткирген кубулуш, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди ж.б. каймана айтып, өз ара пикир алышууда сылыктыкты, сыпайлыкты, кеңири алганда, бир-бирин терең, маданияттуу түшүнүүнү камсыз кылуу – бул тергөө сөздөрүнүн негизги кызматы экендиги белгилүү. Тилекке каршы, элибиз эзелтеден бери урунуп келаткан айрым тергөө сөздөрүнүн, өзгөчө көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн бүгүнкү күндө колдонулбай унутулуп баратышы кеп маданиятыбызга терс таасирин тийгизбей койбойт, андыктан андай сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын, туюнтмаларын белгилүү ыраатка келтирип, илик жүргүзүү, максат жана кырдаалга ылайыктап колдонууга сунуш кылуу – бүгүнкү күндөгү эң зарыл маселелердин бирине жатат. Муну менен катар өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр семантика-стилистикалык боёкчосу, колдонулуш чөйрөлөрү жагынан да бир кылка эмес, андыктан алар жогорудагы белгилери боюнча да атайын караштырылып, белгилүү бир калыпка салууну талап кылып турат.

Тергөө сөздөрү лексикабыздын байыркы катмарын түзгөн соң, аларды иликтөө тилдин тарыхы, тектештик өңдүү олуттуу маселелерди да тереңдетип чечүүгө көмөк көрсөтөрү бышык. Жогорудагыдай жагдайларды көңүлгө түйсөк, биздин тандап алган темабыз илимий-теориялык да, практикалык да жактан алганда учурдагы актуал жана зарыл маселелердин бири экендиги шексиз.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетиндеги кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдети. Диссертациянын негизги максаты – фактылык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн лексика-семантикалык, этнолингвистикалык жана стилистикалык табиятын ачып берүү.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. тергөөгө арналган илимий адабияттарга сереп салуу менен, бул маселе боюнча изилдөө багыттарын белгилөө;

2. өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн келип чыгыш жана пайда болуу себептерине, талдоо жүргүзүү;

3. өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн объектисин белгилеп көрсөтүү;

4. кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдү жыйноо, системага салуу;

5. өлүмгө байланыштуу тергөө сөздөрүнүн колдонулуу чөйрөсүн, стилистикалык боёктору боюнча өз ара айырмачылыктарын ачып берүү;

6. өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн кеп маданиятындагы ордун, көркөм чыгармадагы, көркөм-поэтикалык кызматын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрү кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын изилдөөгө алынып, натыйжада, өлүмгө байланыштуу тергөө сөздөрү лексиканын байыркы катмарын түзөрү, тилибиздин өнүгүү доорун аныктоого көмөк көрсөтөрү белгиленди; өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн жаралыш себеби аныкталып, алардын табулук же эвфемизмдик белгилери, касиеттери ачылып берилди; тергөө сөздөрүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрү жана стилдик чөйрөлөрү көрсөтүлдү; өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн кеп маданиятындагы орду белгиленип, көркөм-поэтикалык кызматы талдоого алынып, ойду элестүү жана курч берүүдөгү ролу аныкталды; караштырылган ар бир маселе

боюнча теориялык жалпылоолор чыгарылды. Бул жагдайлар ишибиздин илимий жаңылыгы жана натыйжалары болуп саналат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иш жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы, журналистика, түркология факультеттеринде лексикология, стилистика, кеп маданияты, кыргыз тилинин тарыхы, когнитивдик тил илими предметтерин окутууда жана аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо пайдаланылары шексиз. Ошондой эле диссертациялык иштин материалдарын этнографиялык, этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонууга болот. Муну менен катар ишибиз сөздөрдүн маани-маңызын, көркөмдүк кудурет-күчүн таанып билүүдө акын-жазуучуларга да чоң көмөк көрсөтөрү бышык.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор. Изилдөөнүн жүрүшүндө коргоого төмөндөгүдөй жоболор коюлду:

1. өздөрүнүн табият-маңызына, жаралыш шарт-өбөлгөлөрүнө, мезгилине ылайык өлүмгө байланыштуу тергөөлөр лексиканын байыркы катмарын түзүү менен, тилибиздин тарыхый жактан калыптаныш доорлорун тактоодо кошумча илимий маалыматтарды бере алат;

2. тергөө сөздөрү сөз маанилеринин өнүгүшүнүн жана кеңейишинин, тилде синонимдердин пайда болушунун бир булагы болуп эсептелет;

3. өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн өзөгүн табу (тыюу салуу) түзөт; ал эми аны сылыктык үчүн тергеп айтуу кийинчерээк пайда болгон кубулушка кирет;

4. өлүмгө байланыштуу тергөөлөр бир нече семантикалык топко бөлүнөт, ал топтордогу тергөөлөр да колдонулуш чөйрөсү жана семантика-стилистикалык табияты боюнча өз ара айырмаланышат;

5. өлүмгө байланыштуу тергөөлөр көркөм-эстетикалык максатта төмөнкүдөй эки ык-амалда жигердүү колдонулат: 1) тергелбей, тике (орой) маанисинде колдонуу, мындай учурда алар маани-маңызы боюнча дисфемизмге жакындашат; 2) тергеп, каймана мааниде колдонуу. Бирок эки кырдаалда тең алар ойду курч, ачык-айкын жана элестүү берүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн арттырат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Темага байланыштуу жыйналган фактылык материалдар жана аларга ар тараптуу илимий талдоолорду жүргүзүү аркылуу чыгарылган теориялык корутундулар диссертанттын жекече салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтыктары 2017-жылдын 27-28-ноябрында Түркия мамлекетинин Улуутуо университетинде "Түрк дүйнөсүндөгү Ч.Айтматовдун ролу" аталышындагы Эл аралык конференцияда жана 2014-жылы 9-октябрда

Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин 15 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференцияда баяндалган.

Илимий иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы.

Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 15 илимий макалада чагылдырылды: РИНЦ системасындагы журналда - 4 (Орусия), КРдин РИНЦ системасында индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 10 макала, Эл аралык конференцияларда окулган илимий баяндамалар 1 макала болуп жарыяланган.

Изилдөөнүн көлөмү жана түзүлүшү. Эмгек кириш сөздөн, төрт баптан, ар бир баптан келип чыккан кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана шарттуу кыскартуулардан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, буга чейинки изилдениш абалы, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн жеке салымы тууралуу маалымат берилди.

Диссертациянын биринчи бабы **«Изилдөөнүн теориялык негиздери. Илимий адабияттарга сереп. Табу жана эвфемизмдердин изилдениш тарыхы»** деп аталат.

1.1. Эвфемизмдердин дүйнөлүк тил илиминде изилдениши. Жалпы тил илиминде тергөөлөрдүн изилдөө маселесине келсек, биз адегенде эле этнологдор Эдуард Тейлор (1939), Фрэнк Джеймс (1928) ж.б. тарабынан жазылган эмгектерге барып такалабыз. Алар табу (тыюу) адам ишмердүүлүгүнүн бардык жагын кучагына аларын белгилөө менен, анын пайда болушун магияга (сыйкырдуу күчкө) байланыштуу карашкандыгына күбө болобуз. Орус лингвисттеринин ичинен Д.К. Зеленин (1930) табу проблемасын кеңири ареалда изилдеп, мол материалдарды чогулткан. Бул окумуштуудан кийин А.А. Булаховский (1953), Б.Н. Головин (1966), А. Ларин (1961), А.А. Реформатский (1967), Е.Е. Речицкая (1944) сыяктуу орус тилчилери тарабынан жарык көргөн окуу китептеринде жана монографияларда тергөө сөздөрүнө байланыштуу табунун табияты, пайда болуш себептери, өңдүү ж.б. теориялык маселелер териштирилген. Жогорудагы аталган эмгектер теориялык жөлөк катары пайдаланылат.

1.2. Эвфемизмдердин түркологияда изилдениши. Табу жана эвфемизм маселеси түркологияда өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып атайын илимий изилдөөгө алынган. Алсак, аталган багытта илимпоздор С. Алтаев түркмөн (1958), А. Исмагуллаев өзбек (1963), Х. Джаббаров

азербайжан (1972), А. Ахметов (1995), Ж.Д. Есимова (2009) казак тилдеринде иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Тергөө теориясын байытууга белгилүү түркологдор: С.Н. Самойлович (1915), Н.А. Баскаков (1975), Б.О. Орузбаева (1975), И. Лауде-Циртауастын (1976) изилдөөлөрү зор салым кошкон.

1.3. Эвфемизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши. Табу жана эвфемизмдер кыргыз тилинде да изилденген. Бул маселе боюнча да иликтөө иштери бүгүнкү күнгө чейин улантылып жатканын төмөнкү авторлордун эмгектеринен көрүүгө болот: Ж. Мукамбаев (1978), С. Өмүралиева (1990), А. Жалилов (1996), Т. Акматов, А. Сапарбаев (1997), Т. Аширбаев (2000), Э. Абдулдаев (1998), Ш. Жапаров (2012), Б. Усубалиев (2009), А. Биялиев (2001), Н. Саалаева (2013). Бул окумуштуулардын табу жана эвфемизм боюнча жүргүзгөн илимий изилдөө иштери түздөн-түз кыргыз тилиндеги табу жана эвфемизмдин тилдик табиятына арналган. Кыргыз тергөө сөздөр башка тилдеги тергөө сөздөрү менен салыштырып изилдеген Ахмет Гүнгөр (2006), П. Кадырбекова (2014), Н. Черикбаева (2018), А.М. Баялиевалардын (2020) эмгектериндеги келтирилген фактылык материалдар жана аларды талдоодон чыгарылган илимий жыйынтыктар кыргыз тилиндеги тергөөлөрдү жаңы өңүттөн изилдөөгө көмөк көрсөтөрүн атайын айта кетүү керек.

1.4. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу ырым-жырымдар. Адам баласы жан үзгөндөн тартып кыргыз элинде сөөккө болгон урмат-сый, ырым-жырымдар менен көрсөтүлөт. Көзү өткөн адамды жаны чыккандан кийин майрам сууга алуу, алыскы туугандарына кабар берүү, үн чыгарып жоктоо, кепиндөө, ага жаназа окуу жана сөөктү жерге берип жаткандагы ырым-жырымдар, ага байланыштуу тергөөлөр, көңүл айтуулар берилди.

Экинчи бап «**Изилдөөнүн методологиясы жана методдору**» деп аталып, анда **изилдөөнүн объектиси** катары кыргыз тилиндеги табу жана тергөө сөздөрү каралат. **Изилдөөнүн предмети** катары кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр, алардын семантикалык топтору жана стилистикалык кызматы талдоого алынат.

Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн жаралышынын жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүнүн гносеологиялык, психологиялык, социалдык, адеп-ахлактык жана эстетикалык себептери бар, андыктан бул тергөөлөрдү иликтөөдө сыпаттоо, байкоо жүргүзүү өңдүү салттуу ык-амалдар менен катар психоллингвистикалык, этнолингвистикалык, стилистикалык, психоэстетикалык ык-амалдардын да колдонулушу шарт.

Изилдөөдө аталган методдор тууралуу так маалыматтар берилип, ал ык-амалдарды колдонуунун кырдаал-шарттары конкреттүү көрсөтүлдү. Ишибиздин теориялык негизин Дж. Фрэнгер (1985), Д.К. Зеленин (1930), А.А. Реформатский (1967), С. Алтаев (1958), А. Ахметов (1995), Н.А. Баскаков (1975), Б. Усубалиев (2009), А. Биялиев (2001), А. Гүнгөр (2006), Н. Саалаева

(2013), П. Кадырбекова (2014), Н.Б. Черикбаева (2018), А.М.Баялиева (2020) жана башкалардын эмгектери түздү.

Иликтөөбүздө «Манас» (1999) эпосунан, кыргыз кошоктору баш болгон элдик оозеки чыгармаларынан, эл оозунан, анын ичинен Ат-Башы өрөөнүнөн чогултулган материалдардан, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» (2008), «Гүлсарат» (2008), «Бетме бет» (2008) повесттеринен, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» (1979) тарыхый романынан, Б. Максүтовдун «Кызыл кыргын кандуу кармаш» (2009) тарыхый романынан, А. Рыскуловдун «Атакенин ак болот» (2012) романынан, Олжобай Шакирдин «Эски тегирмендин орду» (2014) аңгемелер жыйнагынан, М. Гапаровдун «Тандалмалар» (2016) повесттер жыйнагынан, Т. Кожомбердиев «Кыл чокулар» (1988) ырлар жыйнагынан, Б. Усубалиевдин «Түн» (2009), «Түтүн» (1991), «Көз» (1989) аңгемелер жыйнактарынан ж.б. акын-жазуучулардын чыгармаларынан жана «Жаңы Ала-Тоо» журналынан, «Агым», «Де-Факто», «Жаңы агым», «Супер инфо», «Кыргыз Туусу» гезиттеринен алынган фактылык материалдар колдонулду.

Үчүнчү бап **«Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдү семантикалык топторго бөлүштүрүү»** деп аталып, өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн жаралыш себептеринин дүйнө көз карашы, үрп-адаты менен байланышы, семантикалык топтору, топтордун лингвостилистикалык табияты иликтөөгө алынды.

3.1. Кыргыз тилиндеги өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн семантикалык топтору. Дүйнөлүк тил илиминде тергөө сөздөрү жалпысынан 1. аңчылык кесибиндеги тергөөлөр; 2. күнүмдүк турмушка байланыштуу тергөөлөр; 3. ооруга байланыштуу тергөөлөр; 4. жаныбарлардын аттарына жана адам аттарына байланыштуу тергөөлөр; 5. саясий тергөөлөр; 6. өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр деп алтыга бөлүштүрүлүп жүрөт. Мунун ичинен өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрүн төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүп карасак болот: 1) *өлдү* сөзүнө байланыштуу тергөөлөр; 2) *көр* сөзүнүн тергөөлөрү; 3) *өлүм* сөзүнүн тергөөлөрү; 4) *өлүк* сөзүнүн тергөөлөрү; 5) *көмүү* сөзүнүн тергөөлөрү; 6) *угузуу жана көңүл айтууга* байланыштуу тергөөлөр.

3.2. «Өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөр. Өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн ичинде «өлдү» сөзүнүн тергелиши өзгөчө орунда турат. Бул, баарынан мурда, ушул сөздү тергөөдө ар түрдүү ык-амалдардын колдонулушунан, алар аркылуу кыргыз элинин өлүмгө болгон көз карашын кененирээк ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзөрүнөн жана «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү башкаларга салыштырмалуу сан жагынан көптүк кыларынан көрүнөт. «Өлдү» сөзүнүн бүгүнкү күндө тергелишинин себеби

психологиялык, адеп-ахлактык жана эстетикалык жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт, кыскасы, аталган сөздүн тергелиши ички лингвистикалык эмес, экстралингвистикалык себеп-өбөлгөлөргө барып такалат. Ишибизде бул маселелердин баары бай материалдарга ар тараптуу талдоо жүргүзүү аркылуу талдоого алынды. Айталы «өлдү» сөзүнүн айрым тергөөлөрү (*өлдү, дүйнөдөн кайтты, дүйнө салды, о дүйнө салды, каза тапты, курман болду, мерт кетти* ж.б.) санак түрүндө келтирилип, алардын айрымдарына колдонулуш чөйрөсү жана жыштыгы, стилдик боёк-ыраңчасы боюнча талдоо жүргүзүлдү.

Натыйжада, төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды: 1) Өзүнүн колдонулуу жыштыгы, стилдик ар кылдыгы ж.б. өзгөчөлүктөрү боюнча «өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөр өзгөчө орунда турат, ошондуктан аларды ар бир конкреттүү кырдаал, шарт менен тыгыз байланышта караштыруу зарыл; 2) «өлдү» сөзүнүн тергелишинин психологиялык, адеп-ахлактык жана көркөм стилистикалык себеп-өбөлгөлөрүнүн ар бири өз-өзүнчө кыймылга келбейт, баары биригип жуурулушкан түрдө аракетке келет, бирок бул себептердин ичинен бирөөсү үстөмдүк кылган болот; 3) Кыргыз тилинде «өлдү» сөзү гана эмес, «өлтүрүп сал», «өлтүрдүм», «өлтүрдү», «өлтүрүлдү» деген өндүү сөздөр да тергөөгө учурайт жана аларды тергөөнүн себептери конкреттүү контекст, кырдаал-шарт аркылуу гана айкын ачылат; 4) «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү көркөм чыгармада көркөм стилистикалык каражат катары да кызмат аткарат, анда тилдик тергөөлөр менен катар жекече автордук тергөөлөр да колдонулат, бирок экөө тең ойдун эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн арттыруу максатын көздөйт; 5) Наристелердин көз жумушуна байланыштуу тергөөлөр өзгөчө көңүл бурууга арзыйт, мында чоң адамдардын өтүшүнө байланыштуу колдонулган тергөөлөрдүн наристелерге карата колдонулбагандыгы ой калчоого түртпөй койбойт.

3.3. Кыргыз тилиндеги «көр» сөзүнүн тергөөлөрү. Көзү өткөн адамдын (маркумдун) сөөгүн коюучу жайды атоодо оозеки жана жазма кебибизде, негизинен, төмөндөгү сөздөр колдонулуп жүрөт: *мүрзө, бейит, көр, кабыр, жай, мазар*. Семантикалык жактан алганда, бул сөздөр жалпы жонунан «өлгөн адамды көмө турган жай, өлгөн адам коюлган жер, өлгөн кишини көмүү үчүн казылган чуңкур жана өлүк көмүлгөндөн кийин топурак үйүнүн натыйжасында пайда болгон дөбөчө, дөмпөйүп турган жер» [КТТС, 241] деген маанилерди туюндуруп, өзүнчө бир синонимдик катарды түзөт. Бирок абсолюттук синонимдер катары кароого болбойт, анткени семантика-стилистикалык жактан алар өз ара айырмаланышат. Аталган сөздөр негизинен бирдей лексикалык маанини туюндурган соң, бул жерде тергөө маселесин алардын эмоционалдык-баалоочу маанисине байланыштуу кароого туура келет. Бирок бул сөздөрдү салттуу түрдө оң жана терс деп экиге

бөлүп кароо логикага анча сыя бербейт, анткени сөөк коюлган жайдын өзү эле адамда эч бир оң эмоцияны жаратышы мүмкүн эмес. Ошондуктан аларды терс таасир этүүчүлүк деңгээлине карай гана жайгаштыруу зарылчылыгы туулат жана бул жагынан аларды төмөнкүдөй жайгаштыруу абзел: *көр – мүрзө – бейит – кабыр – жай – мазар*. Демек, бүгүнкү күндүн көзү менен караганда, *көр* сөзү тыюу салынган, ал эми калгандары шартка карай тергөө сөздөрү болуп саналат. Чындыгында эле, *көр* сөзү өзүнүн терс эмоционалдык-баалоочу мааниси, адамда терс эмоцияны, психологиялык бушаймандыкты жаратышы жагынан кыргыз тилинде эң алдыңкы орундарда турарын *көр* сөзү катышкан туруктуу сөз айкаштарынын, салыштыруулардын, макал-ылакаптардын тилибизде көп колдонулушу ырастап турат.

Жогорудагы тергөөлөрдөн сырткары, *конуш*, *жер* сөздөрү да кырдаалга карай *көр* сөзүнүн тергөөсү катары колдонула берет: 1. *Конушуң жаннат болсун, кош дебес арман барбы* [<https://www.super.kg/kabar/news/204649/>]. 2. *Абил бий: – Мына, гөрдүн башында турабыз. Мадыл тууганыбызды жерге берип турабыз. Жан бар жерде өлүм бар, бир күнү баарыбыз ушубуз, кудай алдында мойнуңа ал* [Касымбеков, 1979:350]. Ал эми айрым тергөөлөр өзгөчө бир эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетке жетишсе да, негизинен алар бир адамдын же сүрөткердин энчиси гана болуп, автордук-жекече тергөө бойдон кала бериши мүмкүн: *Аз өтпөй эми, минтип Алыке дагы алардын артынан алар барган «ак сарайга» кете берди* [Жаңы агым, 01. 08.2014].

Жыйынтыктап айтканда, эмоциялык таасири жагынан өзөгүн *көр* түзгөн синонимдик катардагы сөздөрдүн дээрлик баары логикалык бирдей эле түшүнүктү туюндурушса да, семантика-стистикалык, башка сөздөр менен айкашуу, мүчөлөрдү кабыл алуу ж.б. жактары боюнча өз ара айырмаланышат.

3.4. Кыргыз тилиндеги «өлүм» сөзүнүн тергөөлөрү. Адам баласы каалайбы каалабайбы, өзүнүн күндөлүк тиричилигинде көп уккан да, колдонгон да сөздөрүнүн бири өлүм болуп чыга келет, анткени биз бул шумдук (өлүм) менен ой жүзүндө да, турмушубузда да кадам сайын кездешип турабыз. Кыскасы, коркунучтун кылда чокусун туюндурган *өлүм* сөзү кыргыз тилинде да айтууга тыюу салынып, тергөөгө учураган. Бирок адептүүлүк жактан да, психологиялык жактан да айтууга өтө оор болгон бул сөздү тикеден-тике атоого мажбур кылган психологиялык жана психоэстетикалык жагдай-шарттар болот, ишибизде мындай жагдай-шарттар конкреттүү мисалдардын негизинде ар тараптуу иликтөөгө алынды.

Бүгүнкү күндүн көзү менен караганда, *өлүм* сөзү көбүнчө *ажал* сөзү аркылуу тергелет, оозеки кептеби, көркөм кептеби, кандайдыр бир себептерден улам өлүм сөзүн тергөөгө туура келип калса, анын ордуна негизинен *ажал* сөзү колдонулат. Бул эки сөз түшүндүрмө жана синонимдер

сөздүктөрүндө синонимдер катары сыпатталат. Бирок стилистикалык жагын эске албаганда да, семантикалык жактан деле бул эки сөздү опокшош кароого болбойт, бул жаатта алганда, *ажал* сөзү эки маанини билдирет десек болот: 1) өмүрдүн акыркы чеги, өлүмдүн өлүм катары жетилип бүткөндүгү; 2) тикеден-тике өлүмдүн өзү жана өлүм сөзүнүн тергөөсү катары колдонулат: 1. *Ажал менен миң жолу бетме-бет келип, тозоктун өзүнөн тирүү келсем, мына кыймылдай албай теңселип тура бердим* [Айтматов, 2018:326].

Өлүм сөзү, негизинен, *ажал* сөзү аркылуу тергелет, бирок кээде кырдаал - шартка ылайык, башка сөздөрдүн деле *өлүмдүн* тергөөсү катары колдонула берерин көрөбүз: 1. *Акыретти деле ойлогон эмес болчу, кайтыш болор жылы экөөбүз 10 күндөй эс алганбыз. «Жумаке, ушул жерден эки бөлмөлүү үй алып коюш керек экен» - деп айтып, жакын арадагы пландары менен бөлүшүп отурган. Каза болуп калганын укканда ишенген эмесмин* [Супер-Инфо, 28.03.2014]. 2. *Аалыкенин тууган-урук, санаалаштары сөөктү же Жумгалга алып кетерибизди, же Байтиктин күмбөзү жаткан жердеги байбичесинин жанына коёрду билбей карайлап турганыбызда суук кабарды угары менен элдик депутат Болот Шер жетип келип, Аалыкесинин артында калган кызы Гүлзар майышып турганда жамандык зыйнатын өз мойнуна алып, бардык милдетин көтөрүп кетти...* [Жаңы агым, 01.08.2014]. Ишибизде алды сызылган тергөө сөздөрүнүн ар бирине лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүлүп, алардын өз ара жалпылыгы менен айырмачылыгы ачылып берилди.

3.5. Кыргыз тилиндеги «өлүк» сөзүнүн тергөөлөрү. Өзүнүн эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиети боюнча *өлүм* сөзүнө караганда да күчтүү терс таасир калтырган сөз *өлүк* болуп саналат, мунун бир себеби *өлүм* сөзүндө жалпылоочулуктун, абстракттуулуктун басымдуу экендигинде, ал эми *өлүк* сөзүндө болсо, тескерисинче, конкреттүүлүктүн көбүрөөгүндө жатабы деген ойдобуз. *Өлүк* сөзү, негизинен, стилдик жактан бейтарап болуп саналат, бирок оозеки кепте, көркөм жана публицистикалык стилдерде көп колдонулат. Буга байланыштуу *өлүк* сөзү тергөөгө учурабайт деген пикир жаралууга тийиш эмес. Тескерисинче, өзүнүн психоэмоциялык терс күчтүү таасирине байланыштуу бул сөз көпчүлүк учурда тергелип айтылат. Бул жаатта алганда, *өлүк* сөзүнүн ордуна тергөө катары эң көп колдонулган сөз *сөөк* болуп саналат. Бүгүнкү күндө *сөөк* сөзүн туруктуу сөз айкаштарынан тергөө катары көп эле учуратабыз: *сөөк чыгаруу, сөөк коюу, сөөк көмүү, сөөк кармоо* «өлүктү сууга алуу, кепиндөө ишине катышуу», *сөөк жуу, сөөгү менен кошо жатуу* ж.б. Келтирилген туруктуу сөз айкаштарын, ошондой эле *сөөк* катышкан сүйлөмдөрдү оозеки жана көркөм чыгармаларда арбын эле кездештирүүгө болот: *Сөөк жуулду. Өлүк көмүү шаанисин бүт өтөшүп, кепинге ороп, табытка салышып, үстүнөн сызма менен таңышып, анын*

устунө аардуу жука чапан жабышып, сөөктү карылар үйдөн алып чыгышты [Касымбеков, 1979:348]; *Силердин бул жерге сөөк коюуга укугуңар жок, - деп жасоол буркулдап кирди* [Максүтов, 2009:269].

«Өлүк», «өлгөн» сөздөрүн тергөөдө колдонулган «сөөк» сөзүнөн башкалары (*дене, жасат, маркум, ыраматылык, мүрдө*) бөлөк тилдерден өздөштүрүлгөндүгүн көрөбүз. Тергөөнүн мындай ык-амалы дүйнө элдеринин баарында эле орун алса керек жана мында өздөрү ыйык туткан же корккон нерселерди башка тилдерден келген синонимдери менен атоо аркылуу ошол коркунучтуу нерсенин көзүн жазгыруу далалаты жаткан. Көлөм маселесине байланыштуу биз бул жерде мисалдар менен гана чектелүүгө туура келди: 1. *Баягы эки бала «апакелеп» энесинин жансыз денесин кучактап жыгылышты* [Максүтов, 2009:85] (*дене* сөзү иран тилинен («корпус, тела – тулку бой, дене») киргендиги белгилүү, бүгүнкү күндө буга көбүнчө жансыз сөзү айкашып айтылат да, *өлүк* сөзүнүн тергөөсү катары колдонулат). 2. *Чачың тал-тал жибектей, жасатың тарткан сүрөттөй*; 3. *Кериде калып жасатым, кузгун чукуур көзүмдү* – КОС, 1965:238 (*жасат* сөзү араб тилинин *жасад* деген сөзүнөн алынган, кыргызча которгондо «дене, тен- АКС, 106; тело, плоть-АОС, 186 деген маанилерди туюндурат, ал эми кыргыз тилине: 1. *дене*, келбет, бүткөн бой; 2. *сөөк*, *өлүк* маанилеринде кирген.). 4. *Ага чейин маркум эки күн издөөдө болгон* [Супер-Инфо, 04.07.2019]; *Маркумду эскеришет* (маркум сөзү араб тилинин *мархум* деген сөзүнөн алынган, араб тилинде төмөнкүдөй маанилерди туюндурат: 1. ырайымдуулук көрсөтүлгөн киши; 2. каза болгон, өлгөн адам [АКС, 236]. 5. Ыраматылык атам ырдап атыптыр [Сыдыгалиев, 2005:16] (*ыраматылык* сөзү араб тилине таандык, «өлгөн» – «покойник» (умерший) деген маанини туюндурат.). 8. *Эгер майит аял болсо, коюп жаткан кезде кездеме же чатыр сыяктуу бир нерсе менен жабылып турат. Башкалардын көзү түшпөс үчүн* (Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармасы) (*майит* сөзү араб тилинен алынган, араб тилинде төмөнкүдөй маанилеринде колдонулат: 1. *өлүк* (мертвый); 2. *өлүк*, *өлгөн* (мертвый, умерший) [КАС, 2006:640; АОС, 2007:480].

Жогорудагы тергөөлөр менен катар түштүк диалектинин айрым говорлорунда «өлүк» сөзү *мүрдө* (*мүрда*) болуп тергелгенин учуратууга болот, *мүрдө* сөзү иран тилинен кирген, кыргызча «өлүк» (мертвый, мертвец) деген маанини туюндурат. Айрым учурда *мүрзө* (могила) сөзү да *мүрдө* вариантында колдонула берет. Чоң-Алай аймагында *мүрдөсүн ачуу* (өлгөн аялдын бетин ачуу) сөз айкашы колдонулса, Алай-Кууда *мүрдө* деген сөз, тескерисинче, дисфемизм катары колдонулуп, *тирүү өлүк* дегенди ого бетер күчөтүп айтууда урунулат.

3.6. Кыргыз тилиндеги «көмүү» сөзүнүн тергөөлөрү. «Көм» сөзү тике маанисинде «үстүнө топурак таштап жашыруу же бир нерсе менен жаап, бастырып коюу» дегенди (*Кызылганы дөбө кылып үйүп, топуракка көөмп кетбиз*) [КТС, 62] туюндуруп, анча деле терс эмоцияны пайда кыла албаганы менен, экинчи маанисинде («өлгөн кишини мүрзөгө коюу» – *Карыган апам көзү өтсө, өз колуң, менен көмө көр* [КТС, 62] адамдын дене-боюн үркүтүп, ичиркентпей койбойт. Өзгөчө бул процеске тикеден-тике катышып, топурак салууну башынан кечирип калгандар үчүн көмүү «өлгөн кишини мүрзөгө коюу» деген өзүнүн маанисинен тайып, адамдык трагедиянын эң чокусун билдирет, сөөктү көөмп жаткандагы адамдардын кыймылын көз алдына тартып, жүрөктү сыздатпай койбойт. Андыктан адамга өлүмдүн өзүнөн да катуу таасир эткен бул көрүнүш, андагы адамдын психологиялык толгонуу-сыздоосу, айласыздыгы тергөө сөздөрүн жаратары шексиз. Кыргыз тилинде да көмүү сөзүнүн тергөөлөрү көп учурайт, ишибизде алардын айрымдары конкреттүү талдоого алынды: *коюлду, кара жерге берилди, жашырды, жер жазданды, сөөк коюп келдик, акыркы сапарга узатуу, жерге тапшыруу, жерге берүү, топурак салуу, жерленди.*

Башка тергөөлөрдөн айырмаланып, *коюу, коюлду* тергөөсүнүн колдонулуш чөйрөсү кенен, т.а., ал маркумдардын баарына карата, ошондой эле бардык стилде колдонулат: *Маркумдун сөөгү Кичи-Кемин айылындагы көрүстөнгө коюлат* [Кыргыз Туусу, 28.10.2014]. Муну менен катар айрым тергөөлөр семантика-стилистикалык кошумча мааничелерди туюндурушарын да көрөбүз. Алсак, *жашырды* тергөөсү кээде адамдын кандай шартта өлгөндүгүн (көмүлгөндүгүн) да кошумчалап көрсөтөт: *Баргандар алыс-жакынбы, алысына карабай өлгөндөрдү ошол жерге эптеп жашырып, куран окутушту* [Максүтов, 2009:25]. Мындай өзгөчөлүктү көпчүлүк тергөөлөрдөн байкоого болот жана ал бөтөнчөлүк контекст аркылуу айкын берилет.

3.7. Угузуу жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр. Угузууну көбүнчө көңүл айтуу коштоп жүрөт, ошон үчүн ишибизде экөө бирге караштырылды. Элибизде адамдын кайткандыгын угузуунун кылымдар бою иштелип чыккан өзүнчө каада, жөрөлгөлөрү болгон жана анын айрымдары бүгүнкү күндө да колдонулуп жүрөт. Оор кабарды угузуу карыяларга, сөз билги, нускалуу адамдарга тапшырылган. Эгер маркумдун өтө жакын адамдары, өзгөчө куда-сөөктөрү алыста болсо, атайы киши жиберип кабар айттырышкан; бул жөрөлгө аткарылбаса, таарынычтар келип чыккан. Бирок кандай гана кырдаал-шарт болбосун, тергөө каражаттары сөзсүз колдонулган. А дегенде анча сыр бербей ал-жайды сураштырып, бара-бара кайткан адамды оозго алып келип, акыры: «Эми кайрат кылыңыз, куданыздан айрылып калдык» деген өңдүү калыпка салынып калган түрмөктөрдү айтышкан. Мындай жөрөлгөлөр бүгүнкү күндө деле, негизинен, сакталып калгандыгын, *каза*

болду, айрылдык, өтүп кетти ж.б. ушул өңдүү тергөөлөр колдонулгандыгын учуратабыз.

Ал эми байыркы жалпы түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда да, эл чогулуп келип, күү аркылуу же табышмактуу суроолор аркылуу угузуу салты да болгон. Буга кыргыздарда бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган «Кет Бука» аталган күү, анын поэтикалык тексти жана Кыдырдын «Төгөчү» аттуу арман күүсү айкын күбө. Муну менен катар элибизде өткөн кылымда эле ыр аркылуу угузуу салты орун алып келгендигин элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү айкындап турат. Мунун бир далили – залкар акын Токтогулга уулу Топчубайдын өткөнүн ырдап угузганы жана Токтогулдун өзүнүн Топчубайдан ажырап калганын муңдуу баяндап төккөндөрү.

Көңүл айтуу маселесине келсек, оозеки кепте (көбүнчө карылар кебинде), көркөм чыгармаларда төмөнкүдөй туруктуу сөз айкаштары колдонулуп жүрөт: *арты кайырлуу болсун, топурагы торко болсун, жаткан жери жайлуу болсун, ал жашабай кеткен өмүр жашын бала-чакасына берсин, жашына жет, ыйманы жолдош болсун, артында калган бала-чакасына өмүр берсин, бейишин берсин, жаны жаннатта болсун, белди бекем буу, боору бүтүн адам жок, сабыр кыл, кайрат кыл* ж.б. М: – Кантем. *Арты кайырлуу болсун, мындан өзгө көңүл төтөгү барбы? - деди* [Касымбеков, 1979]. – *Эх, кайран абышка... Топурагың торко болсун эми. Айла канча! - деген сөздөр жаады* [КТТС, 519].

Тилекке каршы, бул түрмөктөр жаштар кебинде өтө сейрек учурайт, мындай боло берсе, бара-бара унутулуп кетиши да мүмкүн. Албетте, бул маданиятыбыз үчүн чоң жоготуу болот. Ошондуктан жаш муундарды тарбиялоодо өйдөкү олуттуу маселе ата-энелердин, мектеп мугалимдеринин көңүл чордонунда турушу керек деп эсептейбиз.

Диссертациянын төртүнчү бабы **«Өлүмгө байланыштуу сөздөрдүн көркөм текстте стилистикалык максатта колдонулушу»** деп аталып, ал эки бөлүктөн турат да, анда өлүмгө байланыштуу тергөө сөздөрүнүн көркөм чыгармаларда колдонулуш максаты, себептери, аткарган кызматы лингвопоэтикалык жана психоэстетикалык нукта талдоого алынды.

4.1. Өлүмгө байланыштуу сөздөрдүн тергелбей колдонулушу. Айрым бир кырдаал-шартта өлүмгө байланыштуу оор сөздөр оозеки кепте деле, көркөм чыгармада деле тергелбей, тике атында колдонула берет. Бирок мындайча колдонулуш ич ара айырмаланбай койбойт, ошондуктан аларды эки түргө бөлүп карасак болот: 1) Эч бир психоэстетикалык максат-мүдөөсүз эле тике колдонуу; 2) Кандайдыр бир психоэстетикалык зарылдык, муктаждыктан улам тике колдонуу. Биз, максатыбызга ылайык, оор сөздөрдүн экинчи кырдаал-шарттагы колдонулуш өзгөчөлүгүнө гана токтолдук.

Экинчи кырдаал-шартта атайын эстетикалык мүдөө, максат коюлуп, тергебей тике өзүн колдонууга туура келип калат. Бирок эстетикалык мүдөө, максат жөндөн-жөн эле коюла бербейт, ал конкреттүү бир кырдаалдагы психоэмоциялык чыңалуунун, уйгу-туйгунун чагылдырылышы болуп саналат. Эгер мындай чыңалуу, уйгу-туйгу өзөгүн түзбөсө, эстетикалык мүдөө, максат өзүн актабай калышы толук ыктымал. Кыскасы, оор сөздү тергебей тике колдонуу – бул психоэстетикалык зарылдык жана муктаждыктан келип чыгат, ал эми зарылдыктардын (психологиялыкпы же эстетикалыкпы) кайсынысы башкы орунда турат деген суроого бир жактуу жооп берүү өтө кыйын, анткени экөө жуурулушкан түрдө бирге кыймылга келет. Мындай жагдай оор сөздү белгилүү бир деңгээлде сөздүк касиеттен ажыратып, аны көркөм деталга, көркөм образга айландырат да, биз сөздү эмес, ал белгилеген кубулуштун өзүнө кабылган болобуз, биздин ой-санаабыз, бүтүндөй ошол нерсеге бурулуп, ал чыгарманын чордонун түзүп калат. Алсак, таланттуу акын Э. Ибраев «Эмне чындык?» (2013) аттуу философиялык ырында тирүүлүктөгү эң негизги байлыктарыбыздын баары-бакыт, байлык, өмүр, көңүл – жалган экендигин айтып келет да, акырында оюн төмөнкүчө жыйынтыктайт.

Тагдырда эмне чындык, эмне жалган?

Бул собол бүтпөс суроо, бүтпөс арман.

Ханың ким, кайырчың ким, эч ылгабас,

Бир гана өлүм чындык, өңгө жалган [Ибраев, 2013:140].

Эгерде биз өлүм сөзүн анын тергөөсү «ажал» менен алмаштыра турган болсок, ыр өзүнүн көркөмдүк кунарынан ажырап, психоэмоциялык күчүнөн тайып калары көрүнүп турат.

Оор сөздүн сөздүк касиетинен ажырап, түздөн-түз көркөм деталга айланып кеткенин биз дагы бир классик акыныбыз Т. Кожомбердиевдин «Өлүм сүрү» (1988) аттуу ырынан көрөбүз. Аталган ырдын көңүл чордонун түзүп турган жери да, ийне менен сайып жибергендей селт эттирген жери да төмөнкү саптар болуп саналат: *Таптакыр өлгөн жанды көмүш кыйын; Өлүктү күрөк алып, көмүш кыйын.* Көрүнүп тургандай, бул жерде (деги эле бүтүндөй ырда) өлүк да, өлүм да артка сүрүлүп, *көмүү* алдыга чыгат. Муну биз турмуштун тикеден-тике чагылышы дээр элек, анткени ким болбосун өлүмдүн сүрүн, чыныгы өлүмдү аны (сөөктү) көөмп жатканда гана даана сезе алат, ушул учурда гана өлүмгө чын эле кабылып, өлүмдүн эмне экендигин, өмүрдүн чексиз улуулугун, ыйыктыгын айкын туя аласың. Баштан-аяк бекем чыңалуудан турган бул ыр кандайдыр бир психоэстетикалык муктаждыктан эмес, а акындын психоэмоционалдык күйүтүнөн жаралган, дал ушул пси-

хоэмоционалдык чыныгы күйүт ырга өзгөчө бир эстетикалык ажар берип турат, ал эми эстетикалык ажарын, өйдөдө күбө болгонубуздай, оор сөздөр (*көмүш кыйын*) түзөт.

Прозалык чыгармаларда көркөм деталга, образга өзгөчө басым коюлуп, поэзиядан айырмаланып турары белгилүү. Буга ылайык, анда оор сөздөрдү тике өзүндөй колдонуу бир кыйла өзгөчөрөөк, татаалыраак жана даанараак келеби деген ойдобуз. Ишибизде кара сөз чыгармаларындагы оор сөздөрдүн тергелбей колдонулуш өзгөчөлүктөрүн жазуучулар: М. Гапаровдун «Байчечек» (2016), Б. Усубалиевдин «Көмгөндөр» [<http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1914-usubaliev-beyshebay/beyshebay-usubaliev-kmgndr>], «Өкүрүк» (1991) аттуу аңгемелериндеги көптөгөн оор сөздөргө, алардын психоэмоциялык негиздерине конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу ачып берүүгө далалат кылдык. Аталган чыгармаларда окуянын жүрүшүнө, каармандардын психологиялык ал-абалына ылайык төмөнкүдөй оор сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр колдонулган: *Өлсө, өлдү эле дебейби; Өлө элек; Өлүк көмгөнү баратам; ... Өлүп калгандыр деп, өзүн кайра актап жиберди; Энеси өлүптүр; ... Өлүм-житим дегенди башынан өткөрө элек болучу; Ал өмүрүндө өлгөнгө ыйлап көрбөгөн жан; Көмгөнү келишкен; Эмнеге болмок эле, өлүмгө да; Эми жашыра, жок, жок, көмө баштайбыз... Сөөктү жашырып, жок, көөмп жатканын эркектер эркектигинен араң чыдап карап тура алышат, мына эми өлтүрүштү, эненин өзүн да, көксөөсүн да, баласын да чындап өлтүрүштү, адам өлгөн сайын, жер деле өлө берет турбайбы; Нарк ушундай – туугандар алдыда жүрүшү керек, өкүрүктү алар башташат ж.б.*

Жыйынтыктап айтканда, өзүн багып өстүргөн таенеси каза болгондо ыйлай албай койгон Кыяздагы («Байчечек») маданияттуу, оңойлук менен көзгө илинбеген өзгөчө бир маңкүртчулукту, күйүмдүүлүктүн («Көмгөндөр»), ата салтыбыздын улам бирден кертилип жок болуп баратканына («Өкүрүк») жаны ачыган каармандардын ички психологиялык чыңалууларын реалдуу, элестүү ачып берүүдө оор сөздөрдү тергебей тике колдонуу, алардын көпчүлүгүнүн семантикалык катмарланууга дуушар болуп, поэтикалык семантикага ээ болгондугу орчундуу роль ойногон.

4.2. Өлүмгө байланыштуу сөздөрдүн тергелип колдонулуш өзгөчөлүгү. Өлүмгө байланыштуу тергөөлөр, синонимдердин пайда болушунун бир булагы катары, тилибиздин байышына чоң үлүш кошуу менен гана чектелбестен, көркөм каражат катары да стилистикалык жана көркөм-эстетикалык максатта кеңири колдонулат. Бул жагынан алганда, тергөө эффе-мизмдик синонимдерин: 1) белгилүү бир контекстте синонимдик түгөйлөрдүн бирин гана тандап колдонууда да, 2) бир эле контекстте синонимдик түгөйлөрдүн баарын, же айрымдарын чогуу, бирге колдонууда да көп эле учуратабыз. Арийне, мындайча урунуунун эки түрүндө тең сүрөткер

бирдей эле жалпы максатты көздөйт: ошол сүрөттөп жаткан нерсенин маңыз-маанисине дал келип, аны так, элестүү бере турган сөздү (сөздөрдү) таба билүү. Бирок, ошентсе да, эки түрүнүн ар бирине таандык жекече бөтөнчөлүгү бар: биринчисинде синонимдик катарлардын ичинен эмне үчүн ошол гана сөздү колдонгондугу башкы орунда турса, экинчисинде эмне үчүн аларды бирге, чогуу колдонгондугу, өз оюн таамай жана элестүү берүү максатында синонимдик түгөйлөрдү туура жайгаштыра билүү чеберчилиги негизги мааниге ээ [Ормонбекова, 2010].

Эвфемизмдик синонимдердин бирин гана тандап колдонууга, негизинен, экстралингвистикалык себеп-өбөлгөлөр айталы, сүрөттөлүп жаткан окуя каармандардын, сүрөткерлердин психологиялык ал-абалы ж.б. ушул өңдүү жагдайлар мүмкүнчүлүк түзөт. Эгер ушул жагдай-шарттардын бирөө эле сакталбай калса, анда ойдун так-таасындыгына, кооздугуна чоң залал келтириши толук ыктымал. Биз ишибизде *өлүмгө* байланыштуу синонимдердин бирин гана камтыган макал-ылакаптарга, фразеологизмдерге, көркөм чыгармаларга таянуу менен жогоруда айтылган пикирибизди бекемдөөгө аракеттендик. Көлөм маселесине байланыштуу бул жерде учкай гана токтоло кетмекчибиз.

1. *Кубалап тийген октордон үркүп, өтө кысталыш жерде кол башчыны мерт кылган ичтеги тымызын күч жүрөккө күдүк салып, уясына аңчы киргенин туюп калган бүркүттөй шашыла, ата-эне, асылкеч жар, сүйгүнчүк бала, калган мекен конуш кайдасың деп, күнү-түнү тынбай ат зоруктуруп жол жүрүп, колго жеткен беш жүз жигит кайтып келатты* [Касымбеков, 1979:18].

2. *Айылдын тушуна келгенде эле шарт бурулуп, теминип дуу өкүрүп жиберешти. – Бооруум. Боорууум! – Курдашым. Курдашымдан айрылдым. О, курдашымдан айрылдым кокуй! – Туйгунуң колдон учуптур, бейбак. Жамагат чогулду өкүрүк тоо титиретти. Бекназар баштаган топ өкүрүп бүтүшүп, кумсарып-кумсарып ар кимиси ар жерде сыңар тизелеп, отуруп калышты. Эшим гана жаңы өкүрүктөрдү тосуп, кырчоо кармап, бөйрөгүн таянып... – Кубатыым! Кубатым сенден айрылдым!.. - деп бүткүл денеси менен солкулдап, өкүрүп турду* [Касымбеков, 1979: 28].

Биринчи мисалда «өлтүргөн» сөзүнүн синоними «мерт кылган», биринчиден, өлүмдүн кандай шартта (күтүүсүз, будуң-чаң) ишке ашкандыгын реалдуу бере алса, демек, семантикасы боюнча чындыктагы кыймыл-аракетке дал келсе, экинчиден, дал ушул мерт кылуудан жаралган каармандардын психологиялык чыңалуусуна, деги эле алардын жалпы маанайына шайкеш келип турат. Ал эми экинчи мисал (*Туйгуну колдон учуптур*) каармандын кептик образын түзүп, анын кебин жекелештирип берүү эстетикалык кызматын аткарды, ой образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү берилүү менен бирге каармандын кайсы социалдык топко жатарын, ички дүйнөсүнүн деңгээлин да

мүнөздөп көрсөтүп, мүнөздөгүч милдетти аркалады. Чындыгында эле, *өлүптүр* сөзүн көрүнгөн киши эле мындайча тергей албайт, оозунда сөзү бар, көзгө көрүнүп калган топко таандык болгон адам гана ушундай тергей алат, анын (каармандын) кандай адам экендигин ачып берүүчү бир белги дал ушул тергөө сөзү болуп саналат.

Тандап колдонууда алмаштырууга мүмкүнчүлүк бербеген психоэстетикалык жагдай-шарт маселесине да атайы көңүл бура кетүү кажет. Психоэстетикалык жагдай-шарт катары сүрөткердин, каармандардын психологиялык ал-абалын, чыңалууларын, ички уйгу-туйгусун, эвфемизмдик синонимдер катышкан сүйлөмдөрдүн көркөм-эстетикалык таасирин кароо шарт. Кыргыз элинин үч залкар таланты (Байдылда Сарногоев, Какен Алмазбеков, Асанкалый Керимбаев) жөнүндө баяндаган Б. Усубалиевдин «Теректер, же комуздун үч кылы» (2017) аттуу эссесинде колдонулган *акка моюн сунуу, жарык дүйнө менен коштошуп кете берүү, жаш кетүү* синонимдерге жогоркудай өңүттө кеңири талдоо жүргүзүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, синонимдердин ичинен бирөөнү гана тандап колдонуу көркөм чыгармага коюлган чоң талап болуп саналат, ал эми жазуучу – акындардын жаратмандык кудурет-күчү, чыгармачылык чеберчилиги да өзү сүрөттөп жаткан нерсенин (кубулушту, окуяны, процессти) дал өзүн толук туюндура ала турган, ошол нерсенин өзүнө опокшош болгон сөздү таба билүү жөндөм-шыгынан айкын көрүнөт.

Синонимдерди текстте бирге колдонууда алар: 1) бир эле сөздү улам-улам кайталай берүүгө жол бербөө; 2) ойду тактоо, толуктоо жана терендетүү, күчөтүү; 3) синонимдерди өз ара салыштыруу жана карама-каршы коюу; 4) нерселердин ар түрдүү белгилерин чагылдыруу, ыргак түзүү кызматын аткаруу менен, ойду курч жана элестүү берүүгө өбөлгө түзөт. Бул белгилүү бир текстте алардын бир башка, экинчи бир текстте экинчи бир башка функциясы катышат дегендикке жатпайт, синонимдер бир эле маалда (текстте) бир нече кызматты аткара берет, бирок ошолордун ичинен бирөө сөзсүз үстөмдүк кылат. Ошондой эле синонимдердин көркөм-поэтикалык эффектиге жетишиши үчүн чыгарманын жалпы идеялык мазмунунун, синонимдерди курчап турган тилдик башка каражаттардын таасири да чоң болот, иликтөө процессинде ушул жагдай сөзсүз эске алынышы керек [Ормонбекова, 2010:331]. Мисалдарга көңүл буралы.

–*Маркум кыйынчылыкка, жокчулукка чыдаган аябай сабырдуу келин болчу. Балдары удаа төрөлдү, аралыгы бир жаштан. Бейиши болгур, бирөөнү ушактабаган, жөнөкөй, ичинде кири жок келин эле* [Супер-Инфо, 31.10.2019].

Сүйлөмдөрдөгү *маркум, бейиши болгур* деген сөз жана сөз айкашынын экөө тең аныктоочтук милдетти аткарат да, лексикалык мааниси боюнча

«өлгөн» деген сөздүн ордуна колдонулган семантика-стилистикалык бир сөздү кайталоого жол бербөө далалатынан улам колдонулду, бирок муну менен катар *бейиши болгур* сөз айкашында ички сезимди билдирүү (аёо, боор ооруу ж.б.) да орун алып, окурмандардын сезимине күчтүүрөөк таасир этип, бул аркылуу микротексттин экспрессивдүүлүгүн арттырды. Ал эми төмөнкү эвфемизмдик синонимдер кайталоого жол бербөө менен катар чечмелеп тактоо милдетин да аткарат:

«16 жаштагы окуучу жигит менен кыз асынып каза болушту» деген маалымат өспүрүмдөр арасындагы суицид темасынын кайра көтөрүлүшүнө себеп болду. 9-октябрь күнү Аксы районунда 16 жаштагы Азимбек аттуу окуучу жипке муунуп жанын кыйса, анын артынан сүйлөшүп жүргөн кызы 11-октябрда суицидге барган. Маркум Азимбектин апасы «уулум тартиптүү болчу. Мугалимдер өз жанын кыйганга чейин жеткире турган сөз айтышыптыр дейт» [Супер-Инфо, 31.10.2019].

Алды сызылган сөз айкаштарынын баары тең «өзүн-өзү өлтүрүү» деген өтө оор түшүнүктүн тергөөлөрү экендиги белгилүү, автор алгачкы экөөнү жогорудагы түшүнүктү тике атоого дити барбагандыктан колдонууга мажбур болсо, маркумдун апасынын сөзүндө энелик сезим (кайсы эне өз баласын өлдү дешке оозу барсын) менен кошо мугалимдерге болгон нааразылык сезими да айкын сезилип турат, ошондой эле *суицид* сөзүнүн мааниси калган синонимдери менен ачылып такталган.

Айрым учурда сүрөткерлер тергөөлөрдү градациялык ык-амалында колдонушу, бир жагынан, кайталоого жол бербегендигин, бир жагынан, тактагыч милдетти да аткаргандыгын, акырында микротексттин эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн кыйла арттыргандыгын төмөнкү микротекст айкын ырастайт: *Кабырдан алыс жерден тракторлордун сынык тырмоогунан калган узун темирди таап алдым. Бирок анын учуна сөөк илинер эмес. Же бир башын ийрейткенге каруум жетсечи. Ташка да, дөңгө да уруп көрдүм, болбоду. Айла кеткенде өзүнөн-өзү кайратым чыңалып, мүрзөнүн ичине шап секирип түштүм. Колума баш сөөктү кармап албаганга аракет кылдым. Мага ошондо адамдын баш сөөгүнөн башка коркунуч жоктой туюлду. Колума урунган жоон жилик сөөктөрдү сыртка ыргытарым менен артыма карай араңдан зорго тырмышып атып, суурулуп чыктым. Сөөктөрдү капка салып атып, буга чейинки коркунучтардын бири да калбаганын сездим. Бир гана сезгеним – көрдөн алынган адамдын шагыраган куу сөөктөрү жеңил экен [Олжобай Шакир, 2014:310].*

Микротексттеги үч тергөө (*кабыр, мүрзө, көр*) семантикалык маанилери боюнча анча-мынча айырмаланышса да (айталы, *көр* көбүнчө «казылган чуңкур» дегенди туюндурат), кырдаал-шартка ылайык бири экинчисинин ордуна колдонула берет, т.а., синоним сөздөр болуп саналат. Бирок колдонулуш

чөйрөсү, стилистикалык боёкчосу, буга ылайык, таасир этүүчүлүк күчү, даражасы жагынан өз ара айырмаланышат: *кабыр*, негизинен, карылар кебинде, көркөм адабиятта (чөйрөдө) колдонулат да, мааниси көпчүлүк үчүн күнүртүрөөк келип, көбүнчө жумшагыраак таасир этет. *Мүрзө* болсо орток каражат болгон менен, *көр* сөзүнө караганда сылыгыраак кабыл алынып, сылыгыраак таасир калтырат, ал эми таасир этүү (албетте, терс) күчү боюнча *көр* сөзү башкы орунда турат. Жазуучу бул сөздөрдөгү семантикалык жана стилистика-эстетикалык (психоэстетикалык) бөтөнчөлүктөрдү туура баамдап, каармандын ар башка физикалык жана психологиялык кыймыл-аракетине шайкеш колдоно билгендиктен, окуя таасын, реалдуу жана ушунчалык элестүү берилген.

КОРУТУНДУ

1. Тергөөлөр дүйнө элдеринин баарына таандык тилдик кубулушка жатат, бирок бул алардын улуттук өзгөчөлүгүн тана албайт. Илимий адабияттардын дээрлик баарында тең тергөөлөр улуттук кубулушка да кирери, аларды элдин үрп-адаты, каада-салты, дүйнө көз карашы менен тыгыз байланышта изилдөө зарылдыгы белгиленип келет.

2. Тергөөлөр – бул сөз, сөз айкаштары болуп саналат, демек, алар, баарынан мурда, лингвистикалык кубулуш катары иликтениши керек, андыктан алар кандай гана нукта (когнитивдик ж.б.у.с) иликтелбесин, тергөөлөрдүн лингвистикалык табияты сөзсүз эске алынышы шарт.

3. Эки башка тилдеги тергөөлөрдү салыштырып изилдөө мурда кыргыз тил илиминде байкалбай келаткан *манипуляциялык тергөөлөрдүн* ачылышына түрткү болду. Бүгүнкү күндө адамдар, мамлекеттер ортосундагы ар кыл мамилелерди жөнгө салууда жана чындоодо манипуляциялык тергөөлөр өзгөчө орунда турат, андыктан тилдик бул кубулушту, муну менен катар кеп маданиятына байланыштуу орчундуу маселелерди, тереңдетип иликтөөнү мезгил талап кылып отурат.

4. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн жаралышынын жана жашашынын гносеологиялык, психологиялык, социалдык, адеп-ахлактык жана эстетикалык себептери бар, андыктан бул тергөөлөрдү иликтөөдө сыпаттоо, байкоо жүргүзүү өндүү салттуу ык-амалдар менен катар психолингвистикалык, этнолингвистикалык, стилистикалык, психоэстетикалык ык-амалдардын да колдонулушу шарт.

5. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн ар бир семантикалык тобу өз алдынча, атайын изилдөөгө муктаж. Анткени ар бир топтогу тергөөлөр семантика-стилистикалык маанисин, стилистикалык ыраң-боёкчосу, көркөм-эстетикалык таасири боюнча бири-биринен айырмаланып турушат.

6. Колдонулуш чөйрөсү жана активдүүлүгү жагынан тергөөлөрдү шарттуу түрдө орток, белгилүү бир чөйрөгө гана мүнөздүү, жекече – индивидуалдык деп бир нече түргө бөлүп карасак болот.

7. Этимологиялык жаатта алганда, өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдө төл сөздөр менен катар араб, иран тилдеринен кирген сөздөр да учурайт.

8. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрү, синонимдердин бир булагы катары, бир жагынан, тилибизди байытса, экинчи жагынан, анын көркөм-эстетикалык таасирин арттырууда да чоң роль ойнойт.

9. Өлүмгө байланыштуу оор сөздөрдү көркөм адабиятта колдонууда кайчы көрүнүштү байкоого болот: *атайы тергебей колдонуу жана атайы тергеп колдонуу*.

10. Өлүмгө байланыштуу оор сөздөрдү тергебей, тике өзүн колдонуу психоэстетикалык зарылдык, муктаждык менен шартталат. Мындай кырдаалда сүрөткер, бир жагынан, психологиялык чыңалууну, уйгу-туйгуну реалдуу берүүгө, экинчи жагынан, ойдун көркөмдүгүн, таасирин арттырууга жетишет.

11. Өлүмгө байланыштуу оор сөздөрдү тергеп колдонуунун эки түрү болот: 1) белгилүү бир текстте тергөө сөздөрүнүн бирин тандап гана колдонуу; мындай кырдаалда сүрөттөлүп жаткан көрүнүш, психологиялык жагдай-шарт тандалып алынган сөздөн башканы кабыл албай калат, сүрөткер дал ушул талапты сезип-туя билиши зарыл; 2) белгилүү бир кырдаалда тергөөлөрдүн бир нечесин бирге колдонуу; мындайча колдонуунун психоэстетикалык негизи болушу шарт, андай негиз болбосо, тергөөлөр эч кандай көркөм-эстетикалык эффектиге жетише албай калат.

12. Бир нече тергөөлөрдү бирге колдонууда аларга бир сөздү кайталай берүүгө (көркөмдүк кунарын кетирүүгө) жол бербөө; ойду тереңдетип күчөтүп, курч берүү; бир эле түшүнүктүн ар кырын ачып берүү функциясын аткарат, көбүнчө бир эле текстте, кайсы бир функциясы үстөмдүк кылып турганына карабастан, калган функциялары деле белгилүү бир деңгээлде катышып, тексттин жалпы көркөм дөөлөтүн арттырат.

13. Тергөөлөр, негизинен, тил илиминде караштырылып жүрсө да, ал – психологиялык, этнографиялык, гносеологиялык жана эстетикалык ж.б. тармактарды кучагына алган көп катмарлуу жана көп кырдуу кубулуш, ушул олуттуу жагдайды эске алып, кыргыз лингвистикасында бүгүнкү күндө алар ар кандай нукта, аспектиде изилдене башталышы шарт.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. МаксUTOBA, A.A. T. Kacымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романындагы өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр

[Текст]/А.А. МаксUTOва// Кыргыз тили жана адабияты. Вестник БГУ. 2013. –№22 – 107-109 бб. ISBN 1561-9516

2. МаксUTOва, А.А. Өлүмгө байланыштуу макал-лакаптар жана фразеологизмдер [Текст]/А.А. МаксUTOва// Кыргыз тили жана адабияты. Вестник Каракол. 2013. –№23 – 73-77 бб. http://nbisu.moy.su/_ld/23/2365_IGUMAKSUTOVA201.pdf

3. МаксUTOва, А.А. «Манас» эпосундагы өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөр [Текст]/А.А. МаксUTOва// Кыргыз тили жана адабияты. Вестник БГУ. 2013. –№22 – 113-115 бб. ISBN 1561-9516

4. МаксUTOва, А.А. Кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери [Текст]/А.А. МаксUTOва// Известия вузов. 2014.– №1– 212-215 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24342410>

5. МаксUTOва, А.А. Кыргыз тилиндеги «өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери [Текст]/А.А. МаксUTOва// Наука, новые технологии и инновации кыргызстана. 2017. –№10 – 222-224 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32308119>

6. МаксUTOва, А.А. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр [Текст]/А.А. МаксUTOва// Известия вузов. 2017. –№9 – 212-214 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32367549>

7. МаксUTOва, А.А. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн берилиши Gengiz Aytmatovun eserlerindeki olum ve bas sagligi dileme ile ilgili ifadeler [Текст] /А.А. МаксUTOва// Жыл сайын белгиленген улуу түрк билим күнү. Түркия. 2017, №4. 31-33 бб. Эл аралык Чыңгыз Айтматовго арналган илимий журнал. Ulusarasi Her Yil Bir Turk Bilgi Solenleri Gengiz Aytmatov Ozet kitap. Turkiye. 2017, №4. -S.31-33 <https://www.bursaturkocagi.org.tr/product/cengiz-aytmatov>

8. МаксUTOва, А.А. Эвфемизмы слова «өлүк» в киргизском языке [Текст]/А.А. МаксUTOва//Концепт научно-методический журнал. –Киров, Россия. 2018. –№1. С.125-128 <https://elibrary.ru/item.asp?id=32312026>

9. МаксUTOва, А.А. Эвфемизмы слов «көр» в киргизском языке [Текст]/А.А. МаксUTOва//Концепт научно-методический журнал. –Киров, Россия. 2017. –№12.С.198-5. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30775470>

10. МаксUTOва, А.А. Кыргыз тилиндеги «көр» сөзүнүн тергөөлөрүнүн объектилери [Текст]/А.А. МаксUTOва// ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети. 2018.–№3 –104-109 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36866273>

11. МаксUTOва, А.А. Кыргыз тилиндеги «өлүк» сөзүнүн тергөөлөрүнүн объектилери [Текст]/А.А. МаксUTOва// ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети. 2018. –№3 – 98-103 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36866275>

12. Максимова, А.А. Виды эвфемизмов в кыргызском языке, связанных со смертью и выражением соболезнования [Текст]/А.А. Максимова//Бюллетень науки и практики. –Нижевартовск, Россия. 2021. –№7. С. 394-398. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46407069>
13. Максимова, А.А. Семантические группы эвфемизмов в кыргызском языке [Текст]/А.А. Максимова//Бюллетень науки и практики. –Нижевартовск, Россия. 2021. –№7.С.437-441. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46407076>
14. Максимова, А.А. Усубалиев Б.Ш. Кыргыз тилиндеги «көмүү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөр [Текст]/А.А. Максимова, Б.Ш. Усубалиев // ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети. 2021. –№4 – 169-174 бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47924246>
15. Максимова, А.А. Өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн массалык маалымат каражаттарында берилиши [Текст]/А.А. Максимова// ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети 2021. –№4 С.162-168– <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47924245>

Максимова Айзада Асанбековнанын «Кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр» деген темадагы 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *эвфемизм, тыюу, өлүм, өлүк, көмүү, ажал, каза болду, курман болду, семантика-тематикалык топ, көркөм текст, лексика-семантикалык өзгөчөлүк, жымсалдоо, этнолингвистика.*

Изилдөө объектиси – кыргыз тилиндеги табу жана тергөө сөздөрү.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр, алардын семантикалык топтору жана стилистикалык кызматы.

Диссертациялык иштин максаты – фактылык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн лексика-семантикалык, этнолингвистикалык жана стилистикалык табиятын ачып берүү.

Изилдөө методдору. Изилдөө ишинде, коюлган максатка ылайык, сыпаттоо, психоллингвистикалык, этнолингвистикалык, лингвопоэтикалык, дистрибутивдик жана компоненттик ык-амалдар колдонулду.

Изилдөөдө алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрү кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын изилдөөгө алынып, натыйжада:

– өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн жаралыш себеби аныкталды;

– тергөө сөздөрүндөгү табулук жана эвфемизмдик белги-касиеттердин орун алгандыгы ачылып берилди;

– өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөө сөздөрүнүн колдонулуш жана стилдик чөйрөлөрү көрсөтүлүп, кеп маданиятындагы орду белгиленди;

– көркөм-поэтикалык кызматы талдоого алынып, алардын ойду элестүү жана таамай берүүдөгү ролу ачылып берилди;

– ар бир караштырылган маселелер боюнча теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Колдонулуш чөйрөсү: Диссертациялык иш жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы, журналистика, түркология факультеттеринде лексикология, стилистика, кеп маданияты, кыргыз тилинин тарыхы, когнитивдик тил илими предметтерин окутууда жана аталган предметтер боюнча окуу китептери менен куралдарын даярдоодо пайдаланылары шексиз. Ошондой эле диссертациялык иштин материалдарын этнографиялык, этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Максutowой Айзады Асанбековны «Иносказания в кыргызском языке, связанные со смертью и выражением соболезнования» по специальности 10.02.01 – кыргызский язык, написанной на соискание учёной степени кандидата филологических наук

Ключевые слова: *эвфемизм, табу, смерть, покойник, похороны, предопределённость гибели, почил, стал жертвой, семантико-тематическая группа, художественный текст, лексико-семантическая особенность, смягчение, иносказание, этнолингвистика.*

Объект исследования – табу и иносказания в кыргызском языке.

Предмет исследования – иносказания в кыргызском языке, связанные со смертью и выражением соболезнования, их семантические группы и стилистические функции.

Цель диссертационной работы – с помощью конкретного анализа фактических материалов раскрыть лексико-семантическую, этнолингвистическую и стилистическую природу иносказаний, связанных со смертью и выражением соболезнования.

Методы исследования. В соответствии с задачами исследования в работе были использованы описательные, психолингвистические, этнолингвистические, лингвопоэтические, дистрибутивные и компонентные методы и приёмы.

Результаты исследования и их новизна. Впервые в кыргызском языкознании осуществляется специальное исследование иносказаний, связанных со смертью и выражением соболезнования, в результате:

- определены причины возникновения иносказаний, связанных со смертью и выражением соболезнования;
- раскрыто наличие в иносказаниях черт и качеств табу и эвфемизмов;
- показаны стилистические сферы употребления иносказаний, связанных со смертью и выражением соболезнования, определено их место в культуре речи;
- осуществлён анализ их художественно-поэтических функций и раскрыта роль этих слов в точной и образной передаче мысли;
- по каждому рассмотренному вопросу сделаны теоретические обобщения.

Сферы применения: Результаты диссертационной работы могут быть использованы на факультетах кыргызской филологии, журналистики, тюркологии высших учебных заведений при чтении таких предметов как лексикология, стилистика, культура речи, история кыргызского языка, когнитивное языкознание, а также при разработке учебников и учебных пособий по этим предметам. Материалы диссертации могут широко использоваться при составлении этнографических, этимологических и толковых словарей.

SUMMARY

To the thesis research of **Maksutova Aizada Asanbekova** on the topic: “Euphemisms of the Kyrgyz language associated with the expression of condolences”, presented for the degree of candidate of philological sciences, majoring in 10.02.01 - Kyrgyz language

Key words: euphemisms, prohibition, death, body, burial, doom, died, perished, semantic-thematic group, literary text, lexical-semantic feature, allegory, ethno-linguistics.

The object of the research is euphemisms l tabo in Kyrgyz language.

The subject of the research is the transmission of euphemisms of the Kyrgyz language associated with death and the expression of condolences and their semantic groups l stylistic functions.

Goal dissertation work. of the dissertation is to reveal the lexical-semantic, ethnolinguistic and stylistic nature of euphemisms associated with death and the expression of condolences through a specific analysis of factual material.

Research methods. In accordance with the purpose of the study, descriptive, distributive methods, as well as psycholinguistic, ethnolinguistic, linguopoetic and component analyzes were used.

The results of the study and their novelty. For the first time in Kyrgyz linguistics, a special study of allegories related to death and the expression of condolences is being carried out, as a result of:

- the causes of the occurrence of allegories associated with death and the expression of condolences are determined;
- the presence of features and qualities of taboos and euphemisms in allegories is revealed;
- the stylistic spheres of the use of allegories related to death and the expression of condolences are shown, their place in the culture of speech is determined;
- the analysis of their artistic and poetic functions is carried out and the role of these words in the accurate and imaginative transmission of thought is revealed;
- theoretical generalizations have been made on each issue considered.

Fields of application: The results of the dissertation work can be used at the faculties of Kyrgyz philology, journalism, Turkology of higher educational institutions when reading such subjects as lexicology, stylistics, speech culture, history of the Kyrgyz language, cognitive linguistics, as well as in the development of textbooks and manuals on these subjects. The materials of the dissertation can be widely used in the compilation of ethnographic, etymological and explanatory dictionaries. Also, our work can provide significant assistance to poets and writers to enrich their active vocabulary.

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Манас көч, 101
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com